

Kirjasuomen sanaston historiaa

TAIMI METSIKKÖ *Kirjasuomen opetus- ja koulusanastoa*. Agricolasta vuoden 1866 kansakouluasetukseen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 242. osa. Helsinki 1951. XIV ynnä 314 s.

Suomen kirjakiellellä on ikää tasaluvuin 400 vuotta, mutta lyhyenäkin aikanaan se on ennättänyt käydä läpi melkoisia muutoksia aiheuttaneiden vaiheiden. Näin ollen sen tuntemisella on tutkimukselle huomattava arvo. Sen vanhimmat muistomerkit ovat samalla kertaa sekä suomen että lähisukukieltemme historian tärkeimpiä lähteitä ja nykysuomen käyttöä ja tulkintaa hedelmöittäviä todistuskappaleita. Valitettavana esteenä ns. vanhan kirjasuomen merkityksen täyteen tehoon saattamisen tiellä on kuitenkin toistaiseksi ollut sen osaksi tullut suhteellisen niukka ja yksipuolinen harastus. Eräitä verraten vaatimattomia varhaiskokeita lukuunottamatta voidaan kirjasuomen varsinainen tutkimus laskea alkaneeksi Heikki Ojansuun satalukumme ensimmäisellä kymmenellä suorittamista Agricolan kielen ortografis-äänneopillisista tutkimuksista, ja tämän kirjakielen puolen selvittelyssä on myöhemminkin ensisijaisesti työskennelty. Ne kolme yliopistollista väitöskirjaa, jotka tältä alalta kaiken kaikkiaan on julkaistu, ovat kuitenkin kukin ilahduttavalla tavalla pyrkineet väljentämään liikkumapiiriä, joten vähitellen voidaan toivoa päästävän monipuolistuvaan käsitykseen siitä, mikä osuus milläkin menneiden aikojen vaiheella on ollut kirjakielimme muotoutumiseen yhä käyttökelpoisemmaksi ja ilmeikkäämmäksi henkisten yhteyksien ylläpitäjäksi suomalaisen kieliyhteisön keskuudessa. V. 1915 tarkastettiin yliopistossamme HARRY STRENGIN (RENKOSEN) kirjoittama »Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakiellessä», ja v. 1949 puolusti OSMO IKOLA Turun yliopistossa teostaan »Tempusten ja modusten käyttö ensimmäisessä suomalaisessa raamatussa» — aluelaajennuksia siis sanaston ja lauseopin suuntiin, ja aivan äskettäin tarkastettavana ollut TAIMI METSIKKÖN väitöskirja merkitsee vuorostaan sanahistoriallisen selvittelyn rajojen siirtämistä etymologioivan tutkimuksen piiriä väljemmille, onomasiologisen ja merkitysopillisen tarkastelun alueille. Muiden suorittamia esitöitä Metsiköltä ei ole täysin puuttunut, mutta niin yksityiskohtaiseen läpileikkaukseen kuin hän työsssänsä ei kukaan ole aikaisemmin ponnistanut voimiansa tällä kielitieteemme erikoislohkolla. Tässä mielessä voidaan puhua merkkitaipauksesta äidinkielimme tutkimuksen vaiheissa.

Kuten teoksen nimi jo sanoo, kysymys on siitä kirjasuomen sana-arsenaalin osastosta, joka on joutunut käytäntöön, kun ilmaistaivina ovat olleet opetus- ja koulutyön alalle kuuluvat käsitteet. Tittelissä esiintyvä partitiivi »opetus- ja koulusanastoa» viittaa kuitenkin tekijän työlleen asettamiin rajoituksiin, joita on muitakin kuin samassa yhteydessä mainitut, hyvin perustellut aikarajat. Käsittepiiri on laaja ja monihaarainen ja sanojen lukumäärä eräissä tapauksissa tavattoman runsas, siksi on väitöskirjaksi tarkoitettusta tutkimuksesta ollut pakko jättää pois melkoisia erikoisaloja,

kuten ammatti- ja yliopisto-opiskelu sekä eri oppiaineet ynnä viljalti erilaista epäkeskeistä. Lukujen otsikot — Oppiminen ja opiskelu, Opettaminen, Kasvattaminen, Oppilaat, Opettajat, Koulut, Oppi- tai koulutunti, Lomaaika, välitunti, Lukukausi, Opetusvälineet, Oppikirja, Läksy, Tutkinto, koe, kuulustelu, Todistus ja Arvosana — osoittavat aluetta, jonka piirissä Met-sikön teoksessa liikutaan.

Ne opetus- ja koulutyön käsitteet, joilla kirjasuomessa operoidaan, ovat suhteellisen pitkäaikaisen, sivistyksen rintamaissa suoritettun viljelyn tuloksia, joten ne ovat miltei kuattaaltaan valmiina tuotteina saapuneet meille etsimään itselleen suomalaisella maaperällä käypiä ilmaisimia. Sanan merkityksen kehkeytymiseen kytkeytyvää omachtoista käsitteenmuodostumista voidaan kyseisellä alalla todeta vain harvoissa esikirjalliselta ajalta perityissä tapauksissa: käsitteet, joita on ilmaistu esim. sanoilla *oppia*, *lukea*, *kasvattaa*, *kokea*, *tutkia* ja niiden johdannaisilla, ovat jo Agricolan aikoihin tultaessa pääasiallisesti kehkeytyneet abstraktisiksi ja sellaisina ylenneet tasolle, jolta ei enää ole ollut välitöntä yhteyttä näiden sanojen, vast. sanapesyiden konkreettisiin lähtökohtiin. Tämän opetusalan sanojen omaperäisen runkoryhmän ympäröi kirjasuomessa ensiksikin nopeasti enentyvä, osaksi aina klassillisista kielistä alkunsa saanut lainasanojen ryhmä ja toiseksi suuri määrä kieleen joko hyvin tai varsinkin huonosti luontuvia käännöslainoja. Viime vuosisadan alkupuolelta lähtien voimakas puhdaskielisyyspyrkimys sitten vaihtoi suurimman osan näitä vieraita aineksia ns. omaperäisiin, ts. sellaisiin, joiden merkityssisältönä edelleenkin oli jokin länsimaiseen kulttuuritraditioon sisältyvä käsite mutta kielellisenä ilmaisimena omista sanoista suomen kielen oman luonteen mukaisesti johtamalla tai yhdistämällä luotu uudissana, harvemmin kansankielestä tietoisesti uuteen kulttuuritehtävään lainattu sana. Sepittämällä muodostettujenkin sanojen takaa erottuu useimmiten käsitettä ilmaisevan vieraan sanan esikuva, esim. *luento*, vrt. *föreläsning*, vanh. ruots. *läsa* 'opettaa lukien, luennoida', *osakunta*, alk. 'osasto', vrt. *avdelning*, *del* 'osa', *opettajisto*, vrt. *lärvarkår*, *opisto*, joka aluksi tarkoitti vain yliopistoa ja jonka nähtävästi *universitet* sana — käsitettynä johtuvaksi latinalaisesta *universitas litterarum* — nosti K. A. Gottlundin ajatuksiin.

Tutkija, joka nykyaikana ottaa selvittääksensä minkä tahansa kirjakielemme sanaryhmän, saa varustautua poikkeuksellisen hankalaan tehtävään. Tietäähän työ sonnustautumista epämääräiseksi, mutta ei missään tapauksessa lyhyeksi ajaksi kahlaamaan läpi tuhatmäärien sinänsä mielenkiinnostomien sivujen, joista suurimman osan saa todeta kirjaimen vertaakaan hyödyttämättömäksi mutta jotka kuitenkin on tarkastettava, koska tehtävää hyödyttävä aines ja tärkeinkin todistuskappale kuitenkin voi piillä missä tahansa ennakoita arvaamattomassa yhteydessä. Eihän kirjakielemme ole olemassa historiallista sanakirjaa, eipä edes mainittavia järjestelmällisesti kerättyjä sanakokoelmia, itse on samoiltava tuon vuosisataiserämaan, yksitoikkoisen, pimeän ja kaikki näköalat peittävän korven halki. Lehtori Met-sikkö on tuohon korpivaellukseen uhrannut kymmenen vuotta elämästään, mutta hän on sen suorittanut ja suorittanut suurta tunnustusta ansaitsevalla tavalla. Hän on lukeen käytännöllisesti katsoen kaiken suomeksi painetun Agricolasta v. 1866 ilmestyneisiin tuotteisiin saakka, eikä vain luenut, vaan myös pitänyt silmänsä auki ja poiminut talteen kaiken, minkä voi katsoa

kuuluvan koulu- ja opetussanaston alaan. Aluksi, ennen kuin oli mahdollista määritellä tutkimuksen lopullinen aihepiiri, oli mukaan otettava paljon sellaistaakin, mistä sitten oli luovuttava, mutta toisaalta saattoi vasta varsinaisessa muokkaustyössä havaita sellaistaakin, mikä aluksi oli jäänyt syrjään ja minkä vuoksi suuri osa taipaleesta oli kuljettava toistamiseen. Niinpä olen valmista teosta tarkastaessani päätenyt varmuuteen, ettei mitään tutkimuksen kannalta tähdellistä ole jäänyt huomaamatta. Vaikka olen tottunut pitämään omia, kirjasuomen alalta keräämiäni aineskokoelmia varsin monipuolisina, niin en niidenkään avulla ole voinut osoittaa oikeastaan yhtään aukkoa leht. Metsikön aineistossa. Yleensä kaikki, mitä minulla on hänen tutkimaltaan alalta, on hänelläkin, jonkin täydennyksen voin tarjota vain hänen työnsä kannalta perifeerisiin tapauksiin; vastavuoroon leht. Metsiköllä on runsaasti sellaista, mistä minulla ei ole ollut tietoa. Käsitykseni eräiden sanojen ensi esiintymisestä kirjasuomessa on saanut väistyä leht. Metsikön selvittämän tieltä, esim. *koulukirja* (1853>1748), *koululaitos* (1839>1836), *opettajatar* (1844>1838), *oppikirja* (nyk. merkityksessä 1830>1824), *tutkinto* (nyk. merk. 1826>1779) ym. Vain Metsikön pidättäytyminen kajoamasta yksinomaan käsittekirjoituksina säilyneisiin lähteisiin (poikkeuksena Savo-karjalaisen osakunnan vanha nimikirja), on saattanut aiheuttaa jonkin kronologisen, ehkäpä myös henkilöä koskevan tiedon jäämisen vaille lopullista täsmennystä. Esim. lukukautta merkinnyt *termiina* esiintyy Abr. Poppiuksen kirjeissä 1817 ja 1818, kun se painettuihin lähteisiin ilmestyy vasta 1824.

Ei ole helppoa pitää näin valtavasta yksityistietojen vyyhdestä juoksemaan lähteitä lankoja sotkeutumattomina käsissään. Tässä tapauksessa se on kuitenkin tekijälle ja hänen kannaltaan onnistunut. Hänen apparatuurinsa on tavallaan selvä ja sen käyttö johdonmukaista. Suunnattoman sitaattimäärän teknillinen hallitseminen on ollut poikkeuksellisen vaativa tehtävä, josta Metsikkö on suoriutunut sangen vähin ja vähäisin kimmelluksin. Olen suorittanut melkoisen joukon tarkistuskokeita ja päätenyt käsitykseen, että asiallisesti merkitseviä tai harhauttavia virheitä ei väitöskirjaan painetuissa lähdelainauksissa ole. Vähäisiä, kokonaan toisarvoisia epätarkkuuksia niistä kyllä voi osoittaa. Ikävimpiä ovat Gananderin sanakirjan siteeraamisessa s. 90 ja eräiden teosten tittelien jäljentämisessä (Agricolan *Weisut* s. 291 ja Franken *Postilla* s. 294) sattuneet. Erikaisen kiitosmaininnan ansaitsee tässä yhteydessä ehdottoman luotettavaksi osoittautunut sanahakemisto ss. 303—314, joka sisältää pitkän matkan kolmattatuhatta viitettä. Tarkastustyöni varrella totesin siitä puuttuvaksi vain yhden asianvaatiman viitteen (*opitella* myös s. 17). Melkoisena ansiona pitäisin monin paikoin toteutettua pyrkimystä anonyymien kirjoittajien määrittämiseen erilaisin keinoin, mm. kielen piirteiden avulla (esim. R. v. Becker ss. 6—7, H. K. Corander ss. 282—283, E. Justander s. 37, S. Savenius s. 94, Const. Schröder s. 282). Tätä linjaa olisi varmaan voitu päästä pidemmällekkin, mutta toisaalta täytyy asettua sille kannalle, ettei tämäntapainen selvittely varsinaisesti kuulu esillä olevan tutkimuksen puitteisiin. Yleensä tekijä on tyytynyt vetoamaan V. J. Kallion tunnettuun »Fennica-kirjallisuuden salanimiä ja nimimerkkejä», joka ei kuitenkaan auta anonyymitapauksissa eikä muutenkaan ole täydellinen tai edes ehdottoman virheetönkään.

Jos Metsikön teos eräissä suhteissa jättääkin toivomisen varaa, niin sen arvo ja käyttökelpoisuus on edellä luonnehtimieni ansioiden perusteella vastaisuudessaakin taattu. Seuraaviin, osaksi yleisluonteisiin, osaksi vain yksityiskohtia koskeviin seikkoihin minun oli vastaväittäjänä kohdistettava arvostelua.

Kun kirjjasuomen alalta ei aikaisemmin ole kirjoitettu ainoatakaan näin perusteellista tutkimusta »Wörter und Sachen» -periaatteen mukaan — sellaisiinhan esilläoleva teos on luettava —, niin tekijän tapa johtaa lukijansa in medias res ilman vähäisintäkään yhtenäistä katsausta tehtävän »asia» -puoleen, esim. koululaitoksen kehitykseen maassamme ja niihin opetusalan puoliin, jotka joutuvat hänen esityksensä piiriin, voi kouluhistoriaamme puutteellisesti tuntevassa lingvistissä helposti aiheuttaa epävarmuuden tunteen, kun hänen on seurattava yksityisten sanojen tulkintaa ja sijoitusta. Vähin toivomus olisi tässä kohden ollut, että edes lyhyesti olisi kerrottu tämän alan keskeisen tutkimuksen saavutuksista. Nyt esiintyvät esim. Heporaudan ja Halilan kansakoululaitoksen tarinat vain titteleinä lähdeluettelossa ja lyhennyksinä eräissä nooteissa, Hanhon oppikoululaitoksen historia vilahtaa vain ohimennen nootissa s. 183 — muusta tämän alan kirjallisuudesta puhumattakaan. Edelleen olisi lukijan ollut terveellistä tietää, mitä vastaavanlaista sanastontutkimusta on olemassa muiden kirjakielten alalta. Tekee mieli kysyä, eikö tekijä katso mitään oppineensa esim. Solmu Nyströmin 1915 julkaisemasta akat. väitöskirjasta »Die deutsche Schulterminologie in der Periode 1300—1740», kun hän ei ole pitänyt sen mainitsemistakaan tarpeellisena.

Tekijä esittää tutkimuksensa tarkoitukseksi keskeisten kouluopetussanojen ensi esiintymisen, niiden sepittäjäin tai kirjjasuomeen tuojain, muodon ja merkityksen kehityksen ja kirjjasuomeen (nimenomaan koulualalle) vakiintumisen selvittämisen. Sanojen etymologian valaisemiseen hän katsoo olleen syytä puuttua vain siinä, missä se on ollut opetussanaston kannalta tarpeellista. Kun tehtävä on määritelty tällaiseksi joukoksi osatehtäviä, herää lukijassa pelko, että aineiston lukemattomat yksityistapaukset on kenties nähty liian samanarvoisina, että niitä on katsottu liian läheltä ja että tämän johdosta on ehkä menetetty ote eräisiin kokonaisuutta hallitseviin linjoihin. Pelko osoittautuikin aiheelliseksi. Tärkeintä olisi ollut pitää päätavoitteena kunkin k ä s i t t e e n ilmaisuvaiheiden toteamista ja kuvaamista, so. eri aikoina käytettyjen nimitysten välisen kilpailun seuraamista siihen vaiheeseen saakka, että yksi, harvoin useampi sana seuloutuu pinnalle ja perii voiton, samoin kuin tulokseen vaikuttaneiden syiden paljastamista mahdollisuuksien mukaan. Tämän pyrkimyksen toteuttamisessa olisivat tekijän mainitsemat osatavoitteet olleet välttämättömiä, mutta alisteisia. Jos tämä näkökohta olisi päässyt hallitsevaksi, olisi varmaankin syntynyt yhtenäisempää, »pitkäjäntteisempää» tekstiä kuin se on, jota tekijä tarjoaa luettavaksi.

Metsikkö on valinnut menetelmän, jonka mukaan sanat marssitetaan esiin varsin kaavamaisesti etymologis-morfologisten tuntomerkkien mukaisina pikku ryhminä siinä aikajärjestyksessä, missä jokin ryhmän jäsen on sattunut ilmestymään painettuun kirjallisuuteen ennen johonkin toiseen ryhmään kuuluvaa sanaa. Niinpä koululuokan nimityksistä lopullinen voittaja, *luokka*, joutuu luvussaan ensimmäiseksi, koska sen ensiesiintymä on kaikkia muita

vanhempi. Esitys olisi epäilemättä saatu tehokkaammaksi, jos tätä voittajasanaa olisi pidetty kullissien peitossa siksi, kunnes sen kilpailijat olisivat ehtineet näyttää vähäiset mahdollisuutensa, ja annettu sen vasta sitten astua näyttämölle kertomaan perinteistään ja voittonsa salaisuudesta.

Naispuolisen opettajan nimityksiä teoksessa esitetään varsinaisesti seuraavat seuraavasti ryhmiteltyinä: a) *vaimonpuolinen, vaimoinen, vaimois-, vaimoja vaimollinen opettaja, opetusvaimo*, b) *opettajatar, opetar, käytätär, kouluttajatar*, c) *naisopettaja, naispuolinen opettaja, opettajanainen ja naiskouluttaja*. Kun a-ryhmän jäsenillä on nimissään vanhin esiintymä ja sanaliitolla *vaimonpuolinen opettaja* on hallussaan ryhmän vanhin paikka, niin tämä määrää sen esittelyn ensimmäiseksi. Sitten käsitellään aikajärjestyksessä muut a-ryhmän sanat ja tämän jälkeen siirrytään b-ryhmään, jossa *opettajatar* on vanhin jne. Tämä on perin kaavamaista. Ensiksikin kronologinen järjestys vain osaksi sopeutuu kaavaan. Tosiasiallinen aikajärjestys on seuraava: *vaimonpuolinen opettaja* 1822, *opettajatar* 1838 (yleistyy varsin pian), *vaimoinen opettaja* 1841, *vaimois-opettaja* 1844, *naisopettaja* 1845, *vaimo-opettaja* 1847, *opetar* ja *käytätär* 1848 (vain Gottlundilla), *opetusvaimo* ja *naispuolinen opettaja* 1856, *vaimollinen opettaja* 1857, *naiskouluttaja* ja *kouluttajatar* 1865 (vain Ahlmanin sanakirjassa). Mutta lisäksi on huomattava, että yksityisten sanojen kyky pysyä hengissä on ollut hyvin erilainen, mikä näkyy siitäkin, että Europaeuksen sanakirjaan 1853 on hyväksytty kaikista vain sana *naisopettaja* ja että Ahlmanin 1865 ilmestyneeseen sanakirjaan on sen ohella kelpuutettu varsinaisesti vain *opettajatar*, vaikka tarjolle on myös pantu äsken viimeiseksi mainitut sanat. Ehdottomasti selvempää olisi ollut ensin seurata tämän nimityskysymyksen alkuvaiheita pääpiirteittäin 1840-luvun puolivälin tienoille, kunnes ilmenee, että käytäntöön ovat pääsemässä *opettajatar* ja *naisopettaja*, kuvata sitten muita tarkemmin näiden aiheutus ja yleistyminen ja tämän taustalta selittää myöhempien tulokkaiden kokemaa epäonni. Kaavankin puitteissa pysyen olisi voinut kiinnittää huomiota siihen, mikä tässä on ns. »murteiden taistelua». Sana *nainen* puuttuu näet eräitä affektisia yhteyksiä lukuunottamatta suurin piirtein kokonaan vanhasta länsisuomalaisesta kirjakielestä — sen paikan täyttää *vaimo* —, kunnes itäsuomalaisen vaikutuksen lisääntyminen ja tässä tapauksessa määrääväksi pääseminen muuttaa suhteet.

Ylioppilaan nimityksistä *ylioppilas* ja siihen lähinnä johtaneet sepitelmät *ylioppias* ja *ylioppilainen* on Metsikön kirjassa esitetty ennen kuin *yliopistolainen* ja *yliopistolas*. Kumminkin ovat viimeksi mainitut muodostamistavaltaan ilmeistä sukua huomattavasti vanhemmalle ja kauan puoliaan pitäneelle *korkeaopistolainen* sanalle, joten niiden esittäminen heti tämän rinnalla olisi pelastanut esitykseen yhdistävän linjan. Saman likinäköisen tarkastelutavan vaikutuksesta ovat ylioppilaan puristisen nimittämisyöpyrkimyksen alkuotteet (*oppilas, oppija, oppias*) joutuneet kokonaan erilleen tästä yhteydestä ja hautautuvat teoksessa oppilasta t. opiskelijaa yleisesti tarkoittavien sanojen ryhmään. Asianlaita on näet niin, että vasta sen jälkeen kuin Volmari Kilpisen aloitteesta savo-karjalaisten ylioppilaiden keskuudessa jo sekä suomea puhuttaessa että nimikirjaa suomeksi kirjoitettaessa oli yleisesti totuttu käyttämään *oppilas* sanaa merkityksessä 'student', sattui pohjalainen Pietari Ticklén käyttämään sitä Lönnrotin Mehiläisen historialiitteessä 1837 nykyisen-tapaisessa merkityksessä joutuen siten sen ensimmäiseksi käyttäjäksi p a i n e

tussa sanassa. Tämä on Metsikön kaavan mukaan ratkaissut sanan esilleottoipaikan. Se siis käsitellään oppilasta, ei ylioppilasta, merkitsevien sanojen joukossa, vaikka heti onkin pakko todeta, että *oppilas* mainittua Ticklénin tapausta lukuunottamatta painetussakin kirjallisuudessa aluksi ja vuoteen 1847 saakka tarkoittaa vain yliopistossa opiskelevaa. Luvussa, joka käsittelee ylioppilaan nimityksiä ei sanaan enää ole palattu. Kuitenkin olisi ollut valaisevaa havaita, että juuri siksi, että *oppilas* oli riistäytynyt alkuperäisestä tehtävästään ja sama morfeemipula, jonka savo-karjalaiset luulivat ratkaissensa 1836-vuoden alussa, oli toistunut, kirjallisuuteen ilmestyi 1840-luvun jälkipuoliskolta lähtien sakeneva parvi uusia ehdokkaita, joista *ylioppilas* tietystä, mutta väitöskirjassa vähän valaisua osaksensa saaneista syistä pääsi voitolle.

Lyhyesti sanoen: seuraamalla nimenannon vaiheiden kulloisiakin voimia ja vaikuttajasuhteita, nostamalla esiin merkitseviä tekijöitä ja tärkeitä saavutuksia, nimenomaan sellaisia, jotka ovat olleet kehityksen päälinjalla, ja painamalla taustalle toisarvoista, mm. sellaista, jota vakiintumattomassa kirjakielissä syntyy rikkaruohon tavoin vielä sen jälkeen, kun hyötykasvi on siihen istutettu ja juurtumassa, olisi saatu syntymään elävämpi ja todistusvoimaisempi kokonaisuus. Nykyisillään se hajoaa liian suuressa määrin toisiaan seuraavien, mutta toisiinsa kiinteästi kytkeytymättömien pienoiskuvien ketjuksi. Myös loppuvedon olisi pitänyt olla painavampi. Kaipaa mm. näköalaa siihen, miten parhaitakin kieleemme uudistajia vielä tarkasteltavana olleen ajan loppupuolella leimaa epävarma päättämättömyys, eräänlainen resignoituminen jättiläistehtävän ääressä. Näytteitä siitä, miten he ja heidän arvostelijansa kävivät polemiikkia eri sanaehdotusten johdosta (sellaisia on sivuttu ohimennen mm. ss. 154, 176—177, 207, 211—212, 213, 216) olisi voitu koota tähän loppukatsaukseen, joka on jäänyt kovin heiveröiseksi.

*

Teoksen rakenteellisia heikkouksia koskevan päähuomautukseni lisäksi voi joukkoon yksityistapauksia kohdistaa toisarvoisia huomautuksia ja täydennyksiä, joista seuraavat mainittakoon tässä:

S. 8 arvellaan — prof. Kettusen suulliseen otaksumaan vedoten —, että vanhassa kirjasuomessa tavattava *oppia* verbin *e*:llinen rinnakkaisvartalo *oppe-* lienee »jo kantasuomessa olleen opettaa verbin synnyttämää analogiaa». Väitöstilaisuudessa tekijä ei vastannut kysymykseeni, mistä sitten mainitun kausatiivijohdannaisen *e* olisi peräisin. Tunnettuahan on, että enemmässä tapauksissa, joissa *e*:llisen ja *i*:llisen vartalon rinnakkaisuutta esiintyy, *e*:llistä on pidettävä kantavartalona ja *i*:llistä siitä *i*-johtimella johdettuna. — S. 12 on Agricolan III 52 esiintyvä *Sairasten Opisa* luettu tapauksiin, joissa *oppi* merkitsee oppijärjestelmää. Agricola viittaa tässä kuitenkin III 29 alkavaan lukuun »Piteiehen asiast ia Sairasten eli Kipiedhen oppimisesta», missä oppimisella tarkoitetaan papin käyntiä sairaan luona. Subst. *oppi* esittäytyy tämän tapauksen valossa deverbaaliksi, jolla tekijän s. 9 mainitsemien lisäksi vielä Agricolan kirjoituksissa on katsomassa käymisenkin merkitys. — Samalla s. 12 sanotaan, että *uskonoppi* on »Vanhan kirjasuomen yleisin oppi-loppuinen sana». Kun Renvall on ensimmäinen sanakirjantekijä, jolla

on *uskon oppi* 'doctrina fidei', ja vanhin tiedossani oleva käyttöesimerkki on vasta vuodelta 1830, katson tekijän ulottaneen »vanhan kirjasuomen» ajan liian pitkälle 1800-luvulle.

S. 16 vedotaan Julius Krohnin »Suomalaisen kirjallisuuden vaiheet»-teokseen, kun on kysymys 1758-vuoden Biblian alkulauseen kirjoittajasta. Krohn ei mainitse tästä mitään. Lizeliuksen tietää koko raamatunsuomenoksen historia Porthanista lähtien (ÄT 1778) mainitun painoksen toimittajaksi, mutta sitä uskottavaa seikkaa, että juuri hän on myös alkulauseen kirjoittaja, ei Puukkokaan (»Suomalainen Raamattumme» 210) mainitse muuna kuin todennäköisenä. — Samalla sivulla on Paavo Virkkuseen vedoten pidetty Aug. Ahlqvistia erään Suomettaressa 1848 julkaistun A. Meurmanin kirjoituksen suomentajana. Asia ei vaikuta riidattomalta. Virkkunen vetoaa varsin myöhään kerrottuun suulliseen traditioon, jonka luotettavuutta mainitun artikkelin kieli mielestäni horjuttaa.

S. 42: »*Johdattaa* jo Schroderuksen LLS:ssa». Unohdettu, että Agricola opettaa aapisessaan rukoilemaan: »Ja ele iodhata meite kiusauxen». Samassa yhteydessä tekijä oikein huomauttaa, että *johtaa* tulee näkyviin vasta 1800-luvun sanakirjoissa (vaikka olisi voinut lisätä, että sen toinenkin tärkeä johdannainen, *johto*, esiintyy jo 1700-luvun lähteissä). Sen sijaan on syytä s. 136 olevan aliviitteen johdosta mainita, että *johtaa* ei esiinny vielä Renvallin (1826) eikä Heleniuksenkaan (1838) leksikossa, eikä subst. *johtaja* liioin esiinny Heleniuksen sanakirjassa, josta tekijä sen esittää; tästä on luettavissa vain *johtaaja*. Vastaava verbikin on sekä Heleniuksella että Renvallilla *johdata*.

Ss. 60—61 on puhe *oppias* sanasta, jota 1840- ja 50-luvuilla toisinaan käytettiin opiskelijaa tai ylioppilasta tarkoittamaan. Tekijä tuntee sanan myös Savo-karj. osakunnan nimikirjasta vuodelta 1836, mutta hän ei näy huomanneen, että Kilpinen, jonka tilille sepitelmä on pantava, on ainakin nimi-kirjan 2 n:ossa ensin käyttänyt sanaa *oppija*, mutta raaputtamalla ja päälle kirjoittamalla korjannut tästä asun *oppias*. Tätä hän on käyttänyt vain muutamia kertoja (n:oissa 1, 2, 3, 5), minkä jälkeen hän on antanut *oppija* ja *oppilas* sanojen vuorotellen täyttää sen tehtävän.

S. 68 on *oppipoika* esitetty 1700-luvulla kirjasuomeen tulleen. Vaikka vanhin näyte on Salamniuksen Ilo-Laulun 1706-vuoden painoksesta, olisi tapaus kuitenkin pitänyt ajoittaa vuoteen 1690, olkoonkin, että vanhin painos on hävinnyt. Periaatteellisesti samaa on sanottava Florinuksen sanakirjan lähteenä käytön johdosta. Tekijä on turvautunut 1733-vuoden painokseen, mikä sellaisenaan on tietenkin luvallista, paitsi silloin kun on kysymys jonkin sanan ajoittamisesta vain tästä saadun tiedon perusteella. Erehdys voi merkitä puolta vuosisataa, koska teoksen ensimmäinen painos on — ei vuodelta 1695, kuten s. 294 mainitaan, vaan — v:lta 1678, ja tämän vain osittain säilyneen painoksen lisäksi oli toinenkin painos ilmestynyt jo v. 1683 (nimenä »Nomenclatura brevissima» jne.). Nyt on kuitenkin s. 80 Florinukseen vedoten pidetty *koulukumppani* sanaa 1700-luvun tulokkaana, vaikka 1683-vuoden painoksesta, jota tässä tapauksessa olisi pitänyt käyttää, on luettavissa latinaksi, ruotsiksi ja suomeksi täsmälleen samat tiedot kuin 50 vuotta myöhemmästä.

S. 85 mainittua *ylioppilas* sanan ensi esiintymistä todennäköisesti Fr. Polénin kirjoittamassa Suomettaren artikkelissa 1852 olisi sietänyt tarkastella

lähemmin. Metsikön kirjasta selviää, että vuosina 1849—1860 *ylioppilainen* oli ehkä yleisin *student* sanan vastine. Polén näyttää tämän rinnalla suosineen asua *yliopistolainen*. Lisäksi kannattaa huomata, että 1854—55, jolloin Polén oli Suomettaren päätoimittajana, lehdessä pari kertaa nähtiin abstrahoitu yks. nom. *ylioppilais*. Mutta *ylioppilas* alkoi varsinaisen esiintymisensä vasta 1856 ja tällöin Paavo Tikkasen toimesta, miehen, joka kymmenisen vuotta aikaisemmin oli tehokkaasti myötävaikuttanut samaa merkinneen *oppilas* sanan murtautumiseen *oppilaisen* rinnalle ja edelle. Hän tuntuisi olevan tämän jälkimmäisen rinnakkaisnäytöksenkin päähenkilö, joten tekee mieli kysyä, eikö 1852-vuoden irrallista *ylioppilas*-tapausta kernaammin olisi tarkasteltava oireellisena painovirheenä kuin Polénin tahallisesti ja yleisestä tavastaan poikkeavasti käyttämänä uudismuotona.

S. 90 todetaan koululuokan merkitys *luokka* sanalle »ainakin jo» 1668-vuoden »Variarum rerum vocabulasta». Aivan aiheetta on Schroderuksen sanakirjan tapaus vuodelta 1637 jätetty ottamatta lukuun, sisältyyhän se sanakirjassa ryhmään »De re ecclesiastica & Scholastica». — S. 106 mainitun Pontoppidanin »Uskon-Speilin» suomentaja Pehr Grape on jäänyt huomaamatta, hänestä ks. Vir. 1950 222. — S. 116 todetaan *sääty* sanan merkitys 'stånd' »jo» Jusleniukselta. Esiintymiä on 1500-luvunkin puolelta. Olisi toivonut tekijän valaisevan tätä tärkeätä sanaa hieman tarkemmin. — S. 130 on puhe *päällikkö* sanasta koulun johtajaa tarkoittavana 1850-luvulla. Olisi toivonut ilmenevän, että tekijä tietää sanan esiintyneen kirjasuomessa vasta n. 10 vuotta aikaisemmin. — S. 133 vedotaan Valvojassa 1899 olleeseen mainintaan, että P. Hannikainen osallistui Europaeuksen sanakirjan toimittamiseen, vaikka sama tieto olisi ollut saatavissa ja myös otettava sanakirjasta itsestään (esip. s. VIII). — S. 142: »Apulainen on jo Sorolaisella». Se on jo Agricollalla, esim. III 135. — S. 207 mainitaan Alastaron pastori Jacobus Henricus pro ent. Alastaron = nyk. Vähänkyrön kirkkoherra Jacobus Henrici eli Jaakko Heikinpoika, ks. Vir. 1927 110—111.

S. 212 esitetty tieto, että R. v. Becker on *lukio* sanan isä, tuskin kaipaa välittömämpiä todisteita kuin on tekijän mainitsema, Volmari Kilpisen Kanavassa 1846 antama. Ottihan Kilpinen sanan käytäntöön savo-karjalaisten nimikirjassa aikana, jolloin kosketus v. Beckerin ja johtavien savo-karjalaisten fennomaanien välillä oli säilyneiden tietojen mukaan mitä läheisin. — Samalla sivulla on savo-karjalaisten ylioppilaiden toimittama »Lukemisia Suomen Kansan Hyödyksi» pantu yksin Paavo Tikkasen nimiin, mikä tietenkään ei ole täsmällistä. — S. 279 Savo-karjalaisen osakunnan nimikirjassa usein esiintyvä *toistin* (*todistin*) tulkitaan arvosanaa merkitseväksi. Se tarkoittaa kuitenkin todistusta, 'vittnesbörd' (ks. esim. n:oita 1, 2, 3), ja olisi ansainnut paikan s. 271 samaa merkitseväksi tarkoitetun *todiste* sanan yhteydessä, jonka se näyttäisi aiheuttaneen.

S. 218 sanotaan viron *yliskool* sanan ensi kerran esiintyvän sanakirjassa Hupelilla 1818. Tieto ei pidä paikkaansa, Hupelilla ei ole tätä sanaa, vaan ainoastaan ne tiedot, jotka tekijän sitaatistakin näkyvät. — S. 235 viitataan Setälän Äännehistorian sivuihin, joita kirjassa ei ole. Setälän suunnitteleman ÄH:n jatkon taitokorrektureissa, joita tekijä on käyttänyt tutkimuslaitoksessa »Suomen suku», on sivusta 447 alkava paginointi aloitettu kahdesti. Koko asia olisi pitänyt ilmaista selvemmin ja täsmällisemmin. — S. 236

johdetaan suomen subst. *löysi* (koulualalla 'lukukausi') ruotsin adjektiivista *lös*. Lukija kaipaa perustelua, eihän asia ole itsestään ilmeinen. — Ss. 282—283 olevaa esitystä sanasta *arvostelu*, jolla tutkitun ajanjakson lopulla joskus ilmaistiin arvosanan käsitettä, voin täydentää tiedolla, että luultavastikin D. E. D. Europaeus on ensimmäisenä käyttänyt tätä sanaa, kun hän 25. 7. 1846 Lönnotille kirjoittamassaan kirjeessä keskelle ruotsinkielistä lausettaan sijoittaa tämän sanan ja sen selitykseksi sanan *recension*. Näin on *arvostelun* myöhempi merkitysala ennakoituna jo sen ensiesiintymässä, olkoonkin, että asia pitkiksi ajoiksi unohtui ja Europaeus itsekin sanakirjassaan 1853 käytti sekä *recension* että *kritik* sanojen merkitysvastineena *arvostelus* asua.

Tämäntapaisten pienten erehdysten ja täydennysten luettelemista olisi mahdollista jatkaa — esitinkin niitä väitöstilaisuudessa enemmän —, mutta toisaalta on näidenkin johdosta sanottava, että useihin on aihe saatu tekijän sivunalaisista nooteista.

Erikseen on syytä kajota teoksen typografiseen asuun. Tämänluonteisessa tapauksessa sen löytäminen ja johdonmukainen hallitseminen ei ole ollut helpoimpia, ei varsinkaan kokemattomalle ensikertalaiselle. Kielitieteellinen teksti sellaisenaan aiheuttaa sekä teknillisiä että esteettisiä pulmia. Onneksi tekijä ei ole joutunut sanottavasti tarvitsemaan foneettisen merkkijärjestelmän tyyppejä, sillä niissä harvoissa tapauksissa (esim. ss. 1, 35 ja 44 nooteissa), joissa niitä on käytetty, kirjapaino ei ole ollut tehtävän tasalla. Mutta tässä teoksessa onkin varsinaiseksi ongelmaksi muodostunut se, miten samoihin puitteisiin voidaan sovittaa mitä kirjavin määrä eriaikaisista ja -asuisista painotuotteista poimittuja sitaatteja. On ollut pakko tasoittaa ja yhtenäistää typografisesti mahdollisimman paljon. Yleensä on onnistuttu hyvin. Puutteen on leimattava ensiksikin se, että tekijän sitaatteihin tekemät täydennykset, joita erinäisissä tapauksissa olisi pitänyt olla enemmänkin, on pantu samanlaisiin kaarisulkeisiin, joita sitaateissa on myös alkuuperäisistä teksteistä lainattuina. Ei olisi pitänyt hylätä hakasulkeiden tarjoamia mahdollisuuksia. Siteerattuihin kohtiin tehdyt poistot on yleensä selvästi merkitty, paitsi silloin kun poisto on suoritettu kahden samasta lähteestä saadun lähekkäisen sitaatin välistä. Omassa tekstissään tekijä on rajoittanut kursiiivin ja puolilihavan käytön niin vähin, että ymmärrettävyys monestikin häiriintyy. Sama haitta on siinä, että merkitystä ilmaisevia vastinesanoja ei yleensä ole erotettu tavanmukaisilla puolilainausmerkeillä ympäristöstään (esim. s. 147: huone sanan rakennus merkityksen). Myöskään ei jäsentelyporrastuksen typografisesta ilmaisemisesta ole riittävästi huolehdittu. Tekijän oikaisuluettelot (teoksen loppuun liitetty ja vastaväittäjälle ennen virallista tarkastusta esitetty) ovat melko pitkät, voisipa niihin esittää täydennystäkin, mutta esim. jälkimmäinen sisältää enimmäkseen täysin toisarvoisia seikkoja.

Teoksen kielenkäyttö on lyhyen asiallista, mutta mehutonta. Omituinen taipumus *mikä* sanan käyttämiseen yksiköllisenä relatiivipronominina *pro joka* ilmenee kautta teoksen. Nykykielen vastaista on myös *akademia* sanan toistuva käyttö yliopiston merkityksessä.

MARTTI RAPOLA